Upplands äldre ryor

Av INGER ESTHAM

Rya är som bekant namnet på den flossade vävnad, som sedan sekler använts som täcke. Att placera den som matta eller hänga den som väggprydnad hör 1900-talet till. Det enda tillfälle då man kunde lägga ryan på golvet var när den användes som brudmatta. Ovanligt var ej att den invigdes på sådant sätt för att sedan tas i bruk som täcke. Ryorna ingick i hemgiften och det var en hederssak att i hemmen vävdes en rya till varje barn eller åtminstone till varje dotter.[1]

Ryorna ansågs som värdefull egendom. Från olika håll vittnas om att de var hemmens stolthet. Mycket dyrbart material gick åt vid deras tillverkning och konsten att »vackert nocka en rya» värderades högt. Många av de uppländska ryorna är också, såsom man sade i Bälinge, vävda av »gummor med gott randhuvud». Vävskickligheten och kvalitetskänslan var stor i Uppland men egendomligt nog tycks ryorna, av det bevarade materialet att döma, ha varit de enda textilier, som fick en rik utsmyckning.

Ryorna blev, liksom övriga allmogetextilier, uppmärksammade vid den stora hemslöjdsinventeringen under 1910-talet.[2] Det visade sig att Uppland var ett av de viktigare ryaområdena i Sverige.[3] På hemslöjdsutställningen i Uppsala år 1915 visades 54 st. ryor bara från Bälinge härad.[4] Det var nu som forskningen rörande allmogetextilierna intensifierades. När det gäller ryorna resulterade detta främst i Vivi Sylwans värdefulla bok om de svenska ryorna (1934) och U. T. Sirelius' arbete »Finlands ryor» (1924).

Ryornas utbredning

Ryan har i Uppland en både stark och djup tradition, men den är ingalunda ett speciellt uppländskt föremål. Utbredningen har

varit stor. I Finland, Norge och Sverige är den levande tradition. I Danmark och Skåne har den funnits. Även Island har haft ryaliknande vävnader. Den är också känd i Estland, Lettland och Ostpreussen. Släktingar till den finns i Schleswig-Holstein. Den tyske forskaren KONRAD HAHM berättar i sin bok om Ostpreussiska bondetäcken att han sett ryaliknande täcken i Tobolsk och Bukowina.[5] Möjligen har utbredningen varit ännu större.

I Sverige har ryan förekommit i alla landskap utom Dalsland. Största antalet bevarade ryor finns i Uppland, södra Bohuslän och norra Öland. Många ryor finns från Blekinge, Småland, Västergötland, Närke och södra norrlandskusten. Egendomligt nog finns ytterst få från Östergötland och Södermanland.[6]

Mönster, färger och kvalitet varierar starkt i landets olika delar. Man kan t. ex. särskilja Bohusläns »krabbamönster», Ölands rustika, enkla ryatyper och Norrlands rika blommönstrade. Att ge en generell karakteristik av Upplands ryor är svårt, då vårt landskap rymmer flera stora huvudgrupper; dels enkla ryor, som påminner om Ölands, dels rikmönstrade, som hör ihop med de norrländska. En tredje grupp är de s. k. dubbelnockade ryorna med flossa åt båda sidor. (Se nedan.) Sådana förekom, av det bevarade materialet att döma, endast i Uppland, längs norrlandskusten och på Åland och i Finland.

Teknik, material och färgning

Ryan hör till gruppen flossade vävnader med *knuten* flossa. Nämnda textilgrupps mest kända representant är den orientaliska mattan. Den flossade vävnaden består av tre komponenter: varp, botteninslag och nock, dvs. den iknutna flossan.

Det vanliga tillvägagångssättet för vävningen i Uppland var — och är alltjämt — att nockgarnet först virades runt en »kavel» och sedan skars upp. De på detta sätt avpassade bitarna knöts så runt om två genom trampning lyftade varptrådar med ett särskilt grepp. Den i Uppland förekommande knuttypen är den s. k. ghiordesknuten, samma knut som användes i Ghiordes i Mindre Asien. På vävnadens ena sida bildades en tät yta av »ulltofsar», den s. k. flossan eller *nocken*. Mellan varje nockrad inskyttlades

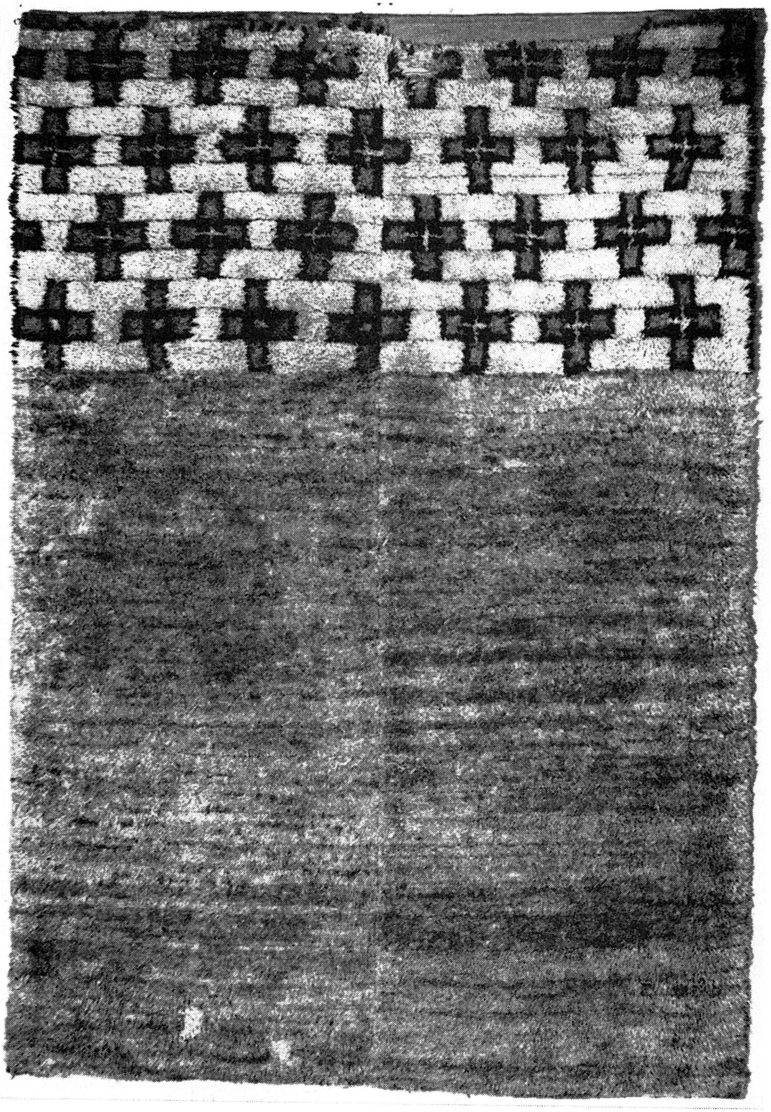

Bild 1. Rya, Skuttunge s:n, Bälinge h:d, 1700-talets senare hälft. Randad korndrällsbotten. Storlek 131 × 185 cm. Upplandsmuseet inv.nr. 10006. Foto Upplandsmuseet.

flera botteninslag, som i Uppland allmänt kallades *ibära* eller *veft*. Antalet berodde på hur tät man ville ha flossan och hur långa nockorna gjorts.

De dubbelnockade ryorna har flossa åt båda sidorna. Vid vävningen knöts varannan nocka uppåt och varannan nedåt.

Den vanligaste bindningstekniken för de svenska ryornas bottenväv är rips eller tuskaft. På den oflossade sidan syns då de iknutna nockorna som ränder. Lärftsliknande bottnar i tuskaftsbindning har en del uppländska 1700-talsryor, några 1800-talsryor samt de dubbelnockade. Karaktäristiskt för Upplands ryabottnar är att de oftast har 4-skaftade (någon gång 3-skaftade) kypertbindningar, varvid inga knuträndер syns på slätsidan. I det centrala Uppland användes mest korndräll, i Roslagen däremot vanlig kypert, spetskypert eller gåsögon, bild 2. I västra Uppland, på gränsen mot Västmanland, är tuskaft ej ovanligt. Uppdelningen går sannolikt tillbaka på äldre lokala traditioner. I Uppsala domkyrka finns ett foder i korndrällsvävnad med varp och inslag av hampa, som i kvalitet och teknik starkt påminner om ryabottnarna i uppsalatrakten. Fodret finns förtecknat i domkyrkan redan 1693, bild 14.

Väsentligt för ryornas utseende är det material varav de förfärdigats. Inte minst ullens kvalitet är viktig. Man var mycket noga med att använda rätt ull till rätt sak. Höstullen var smidig, långhårig, stark och ren sedan fåren gått ute. Den kallades för ull eller långull och användes i ryorna till varp och nock. Vårullen, som benämndes *lödjan,* var grövre och skörare, om fåren stått inne under vintern. Den användes till ryornas botteninslag.[7]

I flertalet 1700-talsryor är nocken av en spänstig, silkeglänsande ull från lantrasfåret, som hade långa svagt vågiga täckhår med stark glans. Zoologen prof. SVEN EKMAN säger, att lantrasfåret troligen genom årtusenden förblivit tämligen oförändrat. Men under 1700-talet, då klädestillverkningen började ske maskinellt, var denna något grövre ull ej lämplig, utan man började importera utländska, finulliga raser i stor omfattning. Detta fick till följd att den gamla lantrasen dog ut.[8] För Upplands del vet man att import skedde redan under 1500-talet men att stor import av får

Bild 2. Rya, Husby-Lyhundra s:n, Lyhundra h:d. Randad spetskypertbotten. Nordiska museet inv.nr. 185365. Foto Nord. museet.

skedde först fr. o. m. Karl XIV Johans regering.[9] Detta syns på 1800-talets ryor, vars nock oftast saknar 1700-talsryornas höga glans och spänst.

Många ryor nockades med tillklippta trasor i stället för med dyrbart ullgarn. Dylika kallades tras- eller lappryor.

Vad varpen eller ränningen beträffar kan man konstatera en större användning av linvarp än av ullvarp. Även hampvarp förekom. Från 1800-talets slut har ibland bomullsvarp använts.

Ryorna vävdes vanligtvis i två våder och syddes ihop på mitten, se bilderna. Vävstolarna var sällan så stora att ryans bredd gick i på en gång. Somliga av de rikmönstrade ryorna har mittfältet vävt i ett stycke och sidobårderna var för sig.

Förberedelserna för en ryaväv var tidsödande. Vanligt var att kardning och spinning gjordes under vintern medan färgning skedde på sommaren. Ända fram till 1800-talets senare hälft färgades med växtämnen. Då började även de s. k. påsfärgerna komma. Exempel på växter, som i Uppland användes för färgning av ullgarn, är björklöv, som gav olika gula färger, delvis beroende på när under sommaren lövet togs, hundloka, som gav en skirare gröngul nyans än björklövet, gulkullan, som gav guldgult. Potatisplantan gav gult eller grönt. Stenmossan gav brunt, s. k. mossbrunt, och apelbarken en skärröd färg. Av granris fick man grått och av kottarna rödgult. Ljungen kunde antingen ge en kraftig gul färg eller grönt, s. k. ljunggrönt, om någon form av järn tillsattes. STINA RODENSTAM berättar från Skuttunge om »färgskrotet», som sparades och övergöts med surt dricka. Även rostvattnet från slipstenshon hälldes i. När man sedan skulle färga grönt med ljung eller mjölon, användes »järnvattnet».[10] För att få olika färgvariationer och nyanser gjorde man överfärgningar; förfaringssättet var särskilt vanligt för framställning av grönt. För att få blått och rött måste man köpa importerade färgstoffer: indigo, bresilja, krapp och koschenill.

Ryornas användning

RYAN SOM SÄNGTÄCKE. Ryans användning som täcke kom mer och mer ur bruk under 1800-talets senare hälft. Efter 1880-talet var den nästan helt bortlagd. Man fick nu maskinvävda filtar och andra täcken.

Inga äldre ryor än från 1700-talets förra hälft finns bevarade, men inventarieförteckningar, räkenskapsböcker och andra handlingar visar att ryan var allmän som täcke under 1400-, 1500-

Bild 3. Rya, Breds s:n, Åsunda h:d. Daterad 1758. Jfr bild 5 och 6. Tuskaftsbotten. Nord. mus. inv.nr. 137759. Foto Nord. museet.

och 1600-talen. Av handlingarna framgår att ryan användes av alla samhällsklasser. Möjligen hade de fattigaste hemmen ej råd med ryor. Under 1700-talet övergick man i adelshemmen och de förnämare borgarhemmen, liksom nog i prästgårdarna, helt till andra täcken. Under 1800-talet användes ryorna uteslutande av allmogen.

Det fanns, som antytts, olika slag av ryor. Man delar in dem i två stora huvudgrupper: AXEL NILSSON, som gjorde den grundläggande forskningen över Sveriges ryor, kallade dem för slitryor resp. prydnadsryor, två ord, som bra täcker vad det är fråga om. Slitryan användes i stället för skinnfäll för värmens och den praktiska nyttans skull. Den lades, för att värma så mycket som

möjligt, med den nockade sidan ned, något som anses som det ursprungliga användningssättet. Översta delen veks då över, såsom vi viker överlakanet, och hade därför oftast en mönsterbård; den övriga nocken var omönstrad eller hade ett enklare från bården avvikande mönster. Ryatypen användes främst vintertid, bild 1–2. Med prydnadsrya menade Axel Nilsson de »i granna färger» rikt mönstrade, som lades med den nockade sidan upp, bild 3, 4, 7, 8. Dylika användes nog oftast endast till helgdags eller som ett ståtligt sängöverkast. Naturligtvis fanns också sammanblandningar av de båda typerna och användningssätten, liksom enskilda bruk kunde starkt variera. I en boupptecknin 1737 från Vendels socken efter en mjölnarhustru upptas 8 ryor samt »till vardagssängarna 2 gamla ryor».[11]

Intressant är att man i kusttrakterna har en renodlad slitryetradition. Prydnadsryan slog aldrig igenom här. I det övriga Uppland finns båda traditionerna liksom sammanblandningar.

Ännu kan man i Uppland träffa personer, som minns hur det var att sova under en rya. Uppteckningar från olika arkiv ger en bra bild av hur bädden kunde se ut. Här framskymtar även de olika sätten att använda ryor, som tidigare nämnts. Från Litslena socken i Trögds härad berättas: »I oppsängarna, där den ene låg ovanför den andre, var bäddat med långhalm på botten. Över halmen lades en hemvävd vepa (ett slags filt). Om hemmet var välbärgat, lades en rya över det hela, så att det såg fint ut . . .»[12] Ur en uppteckning från Björkö-Arholma i Vätö socken i Bro och Vätö skeppslag anföres följande: »Först låg i botten halmvaret med halm, över detta ett annat var, stoppat med renhår eller dun. Därpå fanns 2 dynor, s. k. långdynor (på sängens bredd), och två kuddar med randiga bolstervar. Därpå ett vitt linnelakan. En yllevepa tjänstgjorde som överlakan. Överst låg ryan och fällen. Ryan var i gåsögon eller halv- eller helvigert[13] och hade nock av ylle eller trasor. Nocken var i granna färger ofta.»[14]

Från Väddö och Häverö skeppslag liksom från Angarn i Vallentuna härad berättas liknande. Här påpekas också att ryorna användes vintertid.[15]

Från det tredje av Upplands viktigaste utbredningsområden,

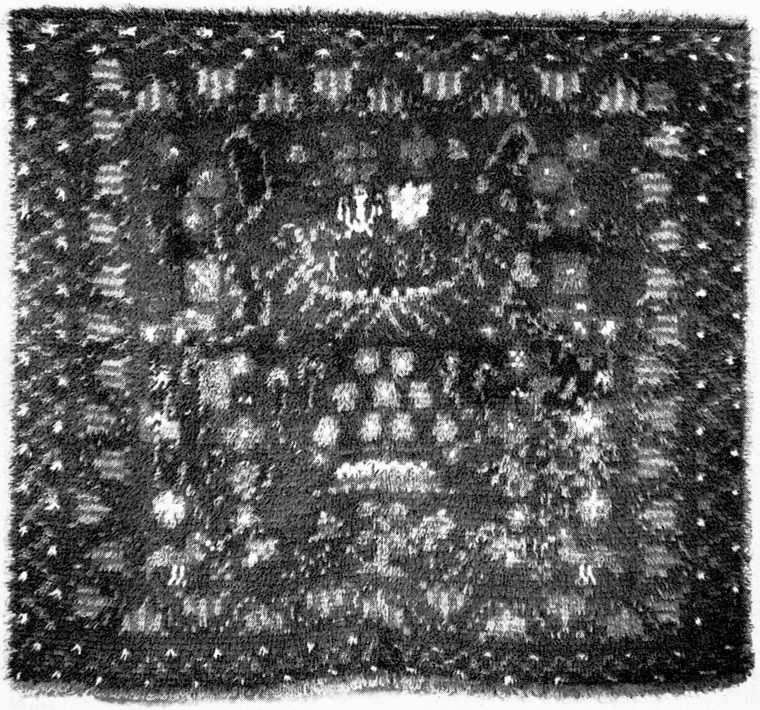

Bild 4. Rya, Bälinge s:n och h:d. Daterad 1880, vävd av Catarina Jansdotter, Ekeby, född 1815. Korndrällsbotten. Storlek 173 × 157 cm. Upplandsmuseet inv.nr. 10745. Foto Upplandsmuseet.

Bälinge härad, berättar Stina Rodenstam om bäddskicket i sitt föräldrahem i Skuttunge socken: »... och över sängen var rya, randig vepa eller fårskinnsfäll utbredd.»[16]

Av slutbiten i varpen vävdes en liten rya, som kallades torprya och som kunde användas till vaggtäcke.[17]

RYAN SOM BÅTTÄCKE. Att använda ryan som båttäcke var lika självklart som att ha den som sängtäcke. Redan under 1400-talets slut möter vi uppgifter härom. Från Stockholm finns notiser om stulna båtar, vari fanns bl. a. ryor. Av övriga föremål att döma

kan det ha varit fiskebåtar: »pyeltom gamblom (gamla paltor) medh ena nya rya ok iij c (250) ferska lakar...» I den andra båten fanns »skiötar».[18] I ett domboksutdrag från 1677 om förlisning av en fiskeskuta från Kökar på Åland uppräknas de omkomnas utrustning. Bl. a. säges att bondsonen Henrik hade en halvsliten rya, en dyna och en långsäck, drängen Henrik en halvsliten rya och en långsäck. Hans Henriksson en ny rya och en långsäck samt slutligen Per Clementsson en rya.[19] Ålänningarna tog med sig ryorna som praktiska och varma täcken under säljakterna på eftervintern.[20] Man använde ryor i sängarna i fiskehusen på utskären.[21] Uppgifter härom är intressanta för Upplands del som komplement, då man kan anta att förhållandena där varit likartade. Därifrån har jag nämligen funnit uppteckningar och andra upplysningar från 1800-talets senare hälft, vilka berättar att ryor användes i skutor, fiskebåtar och sjöbodar. De kunde då i Roslagen kallas skötryor. Förbindelserna mellan Upplandskusten och Åland var livliga. Resvägen liksom post och gods från Stockholm till Helsingfors gick över Väddö. Väddöborna var ålagda att sköta trafiken, som finns omnämnd i domböckerna för Väddö sedan 1376 samt i kungliga brev och förordningar.[22] På somrarna skedde trafiken med båt, på vintrarna med släde. Vid färderna över Ålands hav användes ryor.[23]

Även i Estland nämnes ryan som båttäcke.[24] I Norge brukades den i fiskeskutorna i Nord-Norge och på Vestlandet samt i skjutsbåtarna på fjordarna.[25] Den tycks ha varit allmän i båtarna i våra nordliga farvatten. Om ryan användes i de långseglande och oceangående fartygen är osäkert. Konservatorn vid Sjöhistoriska museet i Stockholm sjökapten Sam Svensson säger att det är ganska säkert att de för omkring 80–100 år sedan ej förekom där. Dels hade man då internationella vanor ombord på fartygen, dels var ryan för stor och tung att stoppa i sjösäcken. Man köpte s. k. engelska filtar, svarta med vita sick-sackbårder, hos skeppshandlaren.[26] Äldre uppgifter har jag ännu inte lyckats finna.

ÖVRIGA ANVÄNDNINGSSÄTT. I samband med beskrivning av färder över Ålands hav nämnas slädar. Från olika delar av Uppland

Bild 5. Märkduk, 1700-talet. År 1880 i Catarina Jansdotters ägo och delvis använd som förebild till ryan på bild 4. Upplandsmuseet inv.nr. 10152. Foto Upplandsmuseet.

berättas att man vid slädfärderna använde ryor. Var det riktigt kallt lades en skinnfäll över ryan.[27] Vid långt uppehåll kunde man lägga ryan över hästen. I Bälinge gjorde man så särskilt vid högtidliga tillfällen. Där minns man ännu hur vackert det var då de många hästarna om juldagsmorgonen under julottan väntade på kyrkbacken med de färgrika ryorna över sig.[28] Det har berättats mig att man nu kan få se en och annan gammal roslagsrya användas som bilfilt.

Ryans äldsta historia

Om ryans uppkomst finns inga säkra uppgifter. Såsom ovan sagts är de äldsta beläggen från 1400-talet. Men ordet rya tyder på att det kan vara fråga om ett betydligt äldre begrepp. I fornsvenskan fanns ordet *ryia* och i fornnorskan *rya*. I angelsaxiskan betydde ordet *ryhae* ett grovt ulltäcke.[29] De flossade textilierna har en gammal historia som detalj i klädedräkten. I Bibeln nämnes flossade mantlar på flera ställen. Flossade textilier från stenåldern har hittats i Schweiz och från bronsåldern i Danmark (mössor och mantlar). Under vikingatiden förekom i den kontinentala handeln s. k. villosamantlar, som var flossade. Hur denna flossa var gjord vet man ej.[30] Möjligen kan de två jordfynd av flossade fragment, som gjorts i Uppland, härröra från dylika mantlar. Det älsta fyndet är från 700-talet e. Kr. och har gjorts i Valsgärde, det andra är från Birka och dateras till 900-talet e. Kr. Inget av dem är analyserbart vad rör flossans ifästande i väven. Om fynden kan ha något samband med medeltidens ryor går inte att säga något om.[31] VIVI SYLWAN vill se ett bevis för ryornas förekomst under vikingatiden på Sparlösastenen, där en bårdliknande rand med kors och små kvadrater kan ses.[32] »Bården» påminner om några uppländska och öländska ryabårder från 1700-talet, men som bevis måste denna iakttagelse anses allt för svag. Ingenting talar för att det kan vara fråga om en rya eller uttrycket att ligga under ry. Ansiktet, som ses på stenen, skulle, om det var fråga om en rya, vara placerat åt andra hållet.

Men ett bevis för att knuttypen — ghiordesknuten — har förekommit i Östersjöområdet redan under 300–400-talen e. Kr. är det fynd, som tillsammans med sidenrester gjorts i en furstegrav i Pilgramsdorf i Ostpreussen.[33] Om ryan först uppträtt i Skandinavien, i norra Europa eller har något samband med de älsta orientaliska flossade täckena är ett outrett problem. Båda alternativen är tänkbara. Även den orientaliska mattan var nog från början en ofärgad nyttovävnad, uppfunnen av nomadiserande herdefolk i det inre av Asiens högländer, säger AGNES GEIJER (och ansluter sig där till prof. A. ERDMANN).[34]

Bild 6. Märkduk, sydd 1835 av Catarina Jansdotter. Blomkransen, blomsterkorgen och fåglarna använda som förebilder i ryan, bild 4. Upplandsmuseet inv.nr. 10151. Foto Upplandsmuseet.

Ryan under 1400-, 1500- och 1600-talen

Upplandslagen nämner tyvärr ingenting om ryor, då där talas om andra sängkläder. I handlingar från 1400-talet träffar man då och då på ordet rya. Klart är att ryan var ett mycket vanligt slag av täcke. Förutom de nämnda uppgifterna om stulna båtryor finns en notis från Stockholms rådsturätt om att »Amundh Persson i Rydh sockn» 1491 anmält, att han blivit frånstulen silverskedar, en rya och något vadmal.[35]

Men ryorna förekommer inte bara i handlingar om stölder, de

är även vanliga i inventarieförteckningar o. d. Bl. a. vet vi, att ryor under 1400-talet fanns både i Västerås domkyrka och på strängnäsbiskoparnas Tynnelsö.[36]

I ett inventarium för ärkebiskopsgårdarna i Uppsala och på Arnö, upprättat 1444 och vidimerat 1467, har jag funnit 8 st ryor upptagna.[37] I Hjälsta kyrka hade man, enligt kyrkans räkenskapsbok från 1479, 2 »ryghior».[38]

1584 åtalades en man i Stockholm för att han skulle ha sagt att »Kongen schal icke lengre sticke fothen utan rijan recker»,[39] dvs. inte lägga sig i något, som han inte hade med att göra. Ryan var ett så självklart begrepp, att den ingick i allmänna talesätt. Vi vet, tack vare noggranna räkenskaper och inventarieförteckningar m. m., att ryorna under 1500- och 1600-talen var mycket vanliga och förekom i stora mängder, bl. a. på Upplands stormansgårdar, såsom Beenhammar, Sjöö, Ekholmen, Salsta och Rydboholm, liksom på kungsgårdar och vasaborgar. Där fanns de både i herre- och spisefatburarna. På Uppsala gård fanns 1541 35 st ryor, 1545 44 st, 1568 105 $^1/_2$ st och 1578 112 st; 1613, slutligen, var där endast 28 ryor kvar.[40] Denna stegring och nedgång av antalet kan ha med det nya slottsbygget att göra, som påbörjades 1545.

Fr. o. m. 1622 upptogs de i ordning för lilla tullen i Stockholm m. fl. städer. Importtullen till Stockholm var 2 öre per st.[41] Från 1600-talet kan man finna många ryor i boupptecknigarna. Rådmannen och handelsmannen i Uppsala Nils Simonsson efterlämnade 1666 »1 Rya med nock innan och uthan» (en dubbelnockad rya).[42]

Uppgifter av stort värde, som ytterligare stärker antagandet om ryans mycket allmänna användning under 1600-talet, har jag funnit i biskop Johannes Rudbeckius' dagbok från 1634. Enligt denna gav biskopen 5 nya ryor och blaggarnslakan till olika sociala inrättningar i Västerås, såsom gästgiveri, barnhem och »smeden Spiller i tukthuset» samt dennes döttrar.[43] Biskop Rudbeckius utsände 1628 till alla kyrkor i Västerås stift tryckta inventarieförteckningar för kyrka och prästgård att ifyllas av de olika församlingarna. Under rubriken kläder upptogs ryor.[44]

Tyvärr säges under 1400-talet aldrig någonting om ryans ut-

Bild 7. Rya, Bälinge s:n och h:d. Daterad 1739. Mönstret kan detalj för detalj jämföras med märkdukar från 1700-talet. Tuskaftsbotten. Nord. mus. inv.nr. 22691. Foto Nord. museet.

seende utom i ett fall, i Vadstena klosterregler, där det uttalas, att ryan var ett »ludet täcke». Man kan inte helt bortse från möjligheten att ordet rya vid nämnda tid någon gång kunde användas om andra flossade vävnader än de *nockade*. Det skulle vara intressant att veta hur de i Arboga 1469 nämnda »ryio hatter» var tillverkade.[45] Kanske var det verkligen mössor med iknuten flossa, som värmde ordentligt? Från 1500-talet finns utomordent-

ligt värdefulla uppgifter om ryornas tillverkning, t. ex. vid Svartsjö, Örby och Uppsala kungsgårdar, varav klart framgår att det var fråga om *nockade* täcken. På Svartsjö omtalas 1545 att 7 lispund ull spunnits till »Ryenock och Rygewefft».[46] I Örby gårds inventarium 1548 omtalas Ryie nock.[47]

På Uppsala gård fanns 1545, som nyss sades, 44 st »rijer». 3 st var vävda under året. Till dessa åtgick 3 lispund 15 marker svensk ull och 1 $^1/_2$ lispund engelsk ull (omkring 44 kg) för botteninslag och nock och 2 lispund 4 marker hampgarn till varp (omkring 18 kg).[47] En förklaring till den stora materialåtgången kan vara att ullen vägdes otvättad samt att ryorna vävdes för 2–3-manssängar och hade hårt hopslagna bottnar och tät lång nock. Om dubbelnockade ryor fanns redan vid denna tid är okänt.

Ingenting nämnes här om färger och mönster. Däremot vävdes, enligt SIRELIUS, mönstrade ryor på vasaborgarna i Finland. Där fanns ryor med hertig Johans (Johan III) vapen samt ryor med lister, ränder, tungor, tärningar och kors. Han berättar vidare att Gustav Vasa och drottning Margareta rekvirerade av dessa »brokatte» ryor till bl. a. Stockholms slott.[48] Beskrivningar av ryor är ej heller under 1600-talet vanliga. På Rydboholms slott nämnes dock färgerna i inventariet 1630: 25 vita ryor, 8 grå och 1 gul.[49] I Johannes Rudbeckius' förut nämnda dagboksanteckning från 1634 beskrives ryorna. En av dem hade svart nock med gul »list» omkring och kors i hörnen. Om döttrarna Spillers rya står att den hade svart nock och gult omkring.

1700- och 1800-talens ryor

Från 1700- och 1800-talen finns ett stort antal ryor bevarade från hela Uppland vilka tillhopa ger ett rikt studiematerial. Om användningen har redan talats. Mycket finns att säga om ryornas utseende och därmed sammanhängande problem.

SLITRYORNA. Allmänt anses, att slitryorna utgör den äldsta ryatraditionen, dvs. den som går tillbaka på medeltidens och 1500-talets ryor. Närbesläktade med Upplands slitryor är Ölands. Slitryornas enkla dekor är tidlös. Såsom redan sagts var dessa de prak-

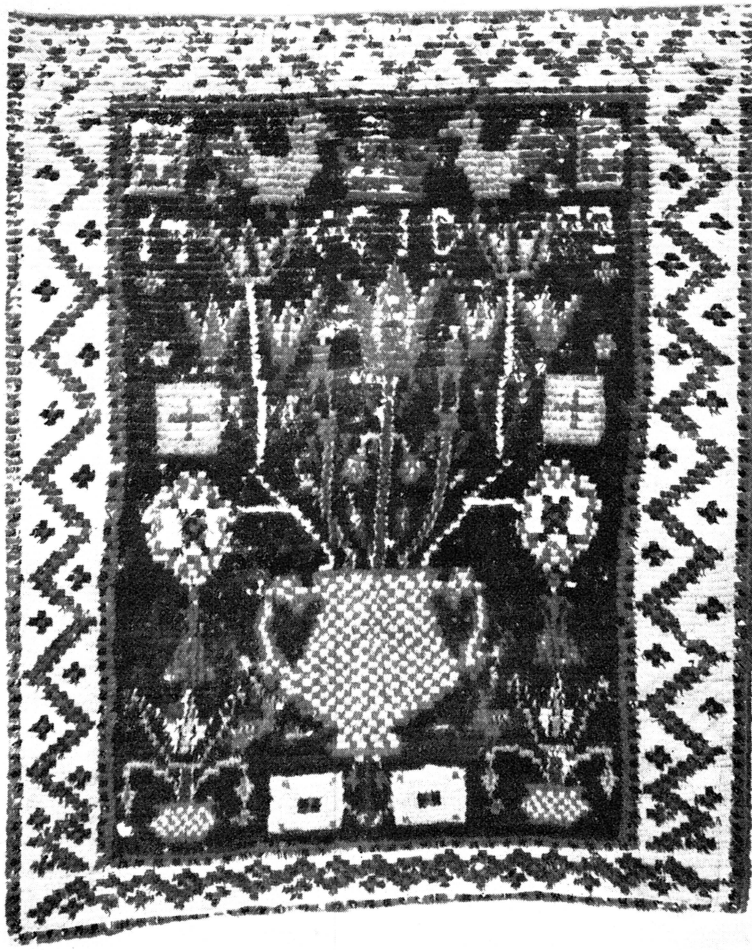

Bild 8. Rya, Boglösa s:n, Trögds h:d. Daterad 1792, jfr bild 7. Kypertbotten. Upplandsmuseet inv.nr. 8529. Foto Upplandsmuseet.

tiska vardagstäckena, som användes i stället för skinnfällar och lades med den nockade sidan ned för värmens skull. De har använts inom hela landskapet, men i de centrala delarna av Uppland kom de tidigt att delvis uppgå i prydnadsryetypen för att under 1800-talet övervägande ha övertagit dennas utseende. Det bevarade materialet kan måhända ge en delvis skev bild, då man får räkna med att slitryorna verkligen slets ut och att de finare ryorna övervägande har bevarats. I kusttrakterna är situationen en helt annan. Här var den renodlade slitryetraditionen levande ännu i slutet av 1800-talet. Prydnadsryorna slog aldrig, såsom redan antytts, igenom här.

Slitryorna är så personligt varierade att här endast kan nämnas exempel på hur de kan se ut. Den onockade sidan, som var rätsida, var oftast randad eller rutad, bild 2. Nockorna bestod övervägande av ofärgat garn. Helt omönstrade ryor förekom också. Dessa påminde till utseendet om en fäll. Mycket vanligt var att den flossade sidans överdel hade en mönsterbård, som syntes, när man vek över den, bilderna 1 och 2. Bårderna kunde se ut på många sätt. Den enklaste var en eller två horisontala ränder, som endast markerade överkanten. Oftast var bården rikare mönstrad. I Upplandsmuseet finns 3 st ryor från Bälinge härad, vävda under 1700-talets sista hälft. De har samtliga randiga korndrällsbottnar och är nockade med gulvit, ofärgad ull. Bårdens mönster, som ligger på den gulvita ytan, består av respektive timglas och årtal i natursvart och något rött, små lilaröda och bruna kors, bild 1, samt krappröda viggar. Schackrutor i någon form är mycket vanligt. Oftast är då varannan ruta i bottenfärgen och varannan i en eller flera avvikande färger, ofta med en mörkare prick i mitten. Slitryorna kunde ha hela den flossade sidan mönstrad med någon mycket oregelbunden randning, ibland av typ bolstervarsrandning eller med en enkel rutning, prickighet osv. Det finns ryor, på vilka alla dessa olika mönsterformer rörts ihop till ett enda brokigt mönster. Även på de helt mönstrade är det ej ovanligt att finna överkanten markerad i mönstret. Slitryornas mönster ger ofta intryck av att ej vara på förhand genomarbetade utan tillkomna direkt i vävstolen, bild 2.

Bild 9. Rya, Bälinge s:n och h:d, vävd omkr. 1860 av Anna Maria Jansdotter-Persson, Rörby, jfr bild 4, 7 och 8. Korndrällsbotten. Storlek 130 × 167 cm. Upplandsmuseet inv.nr. 10149. Foto ATA A(ntikvariskt) T(opografiska) A(rkivet).

Trasryorna. Trasryorna hör till gruppen slitryor och nockades med vad man hade till hands. I första hand användes tillklippta trasor, men även blångarn, upprivegarn, skinnlappar m. m. kom till användning.

Trasryorna tycks oftast ha varit helt omönstrade, men exempel finns på att även dessa kunde få någon slags bård. Upplandsmuseet har en trasrya, som i överdelen är nockad med grovt tvinnade, oblekta och svagt blåfärgade blångarner medan den övriga delen är nockad med olika slags trasor. Trasryorna ger i allmänhet ett spräckligt intryck. Men om man studerar dem närmare, kan man finna trasor med t. ex. randningar från någon bygdedräkt, rester av blå och gul vadmal – kanske från någon utsliten uniform –, rutningar från hemvävda både 1700- och 1800-talstyger, tryckta mönster, typiska för 1800-talets klänningstyger eller schaletter, växtfärgade lärfter eller kanske de för 1800-talets slut typiska ceriseröda ullgarnerna. Även en till synes ointressant trasrya kan vara en högst personlig vävnad och ge tidshistoriskt och miljömässigt värdefulla glimtar.

PRYDNADSRYORNA. Även när det gäller prydnadsryorna har vi att göra med flera skilda grupper. Om man utgår ifrån den miljö, i vilken de vävdes, kan man tala om högreståndsryor och allmogeryor. Utgår man från mönstertyperna, kan man tala om motivryor och geometriskt ornerade.

Motivryorna har mönstring av blommotiv och figurer. En stor grupp bildar de, som i mittfältet har en blomsterurna med uppväxande bukett. De flesta vasuppställningar omges av strödda ornament; parställda mänskliga figurer eller fåglar, hjortar, blommor, mindre blomsterurnor, kronor, hjärtan, korsade lagerkvistar under monogram osv., bild 7 och 8. Motivet förekommer i en mängd variationer i hela landet, där prydnadsryor finns, och har kommit in i ryornas mönstervärld under barocken, dvs. 1600-talet

---

Bild 10. Rya, Bälinge h:d. 1800-talet, jfr bild 7, 8 och 9. Korndrällsbotten. Storlek 115 × 180 cm. Upplandsmuseet inv.nr. 10010. Foto ATA.

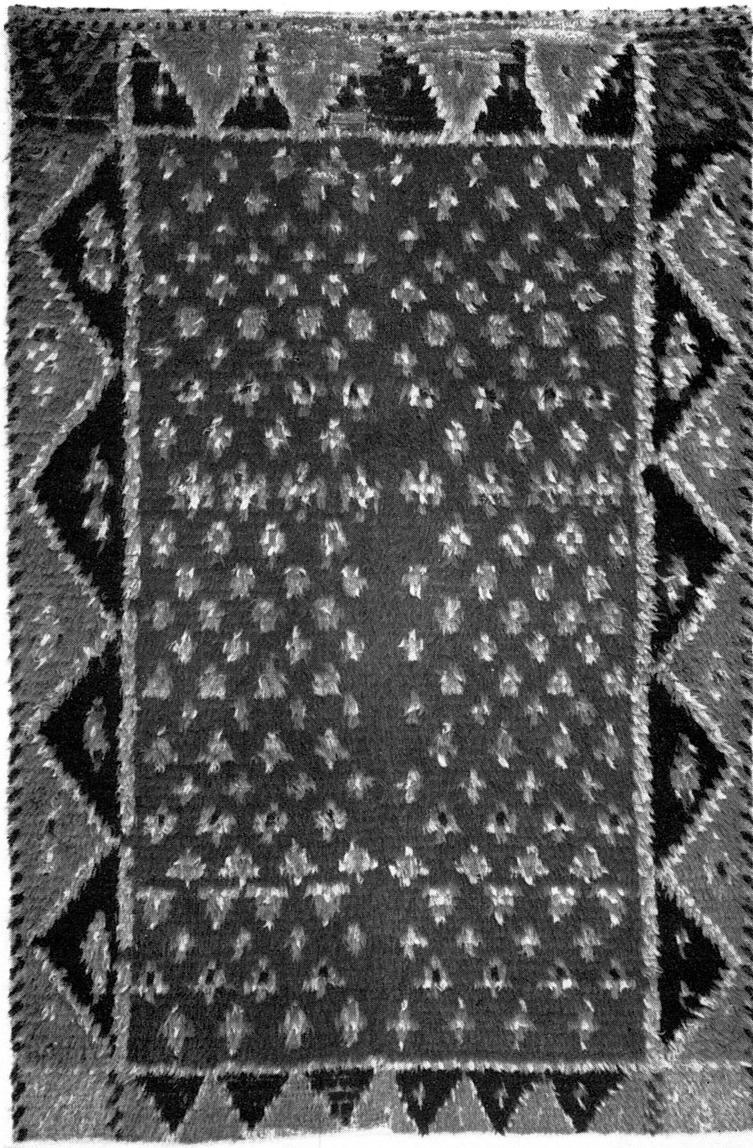

och 1700-talets förra hälft. Uppställningarna med t. ex. människofigurerna, en herre t. v. och en dam t. h. om en blomsterurna, eller parställda hjortar med en urna mellan sig är typiska företeelser i 1600-talets broderikonst av högreståndstyp. Studerar man detaljerna i ryornas mönster, finner man hur även dessa svarar mot tekniska finesser i 1600-talsbroderierna. Broderimönstren har överflyttats till ryaväven. Somliga mönster togs direkt från silkebroderier och liknande. Ofta använde väverskorna sina märkdukar, på vilka alla de tidigare uppräknade mönsterfigurerna vanligen finnas. Det var naturligt för ryaväverskan att använda märkduken, då ett stygn på denna motsvarade en knut i ryaväven. Man kunde flytta över märkdukens blomsterurnor, kransar, människor, fåglar, hjärtan och kronor utan besvärliga omräkningar, bild 3, 4, 5, 6 och 7. Märkduken var något, som alla adels-, ämbetsmanna- och borgarflickor, senare även allmogedöttrar, sydde dels för att visa sin färdighet, dels för att ha en liten mönstersamling.

Många av märkdukarnas mönsterelement överensstämmer med de tyska mönsterböckernas från 1600-talet. En stor del av dessa går i sin tur tillbaka på gamla mönstertraditioner från medeltiden och renässansen. Det är därför inte så märkligt att finna en liknande eller t. o. m. samma bård på t. ex. en uppländsk 1700-talsrya och ett korsstygnsbroderi från 1400-talet i Uppsala domkyrka, på dräkten i något utländskt fursteporträtt från 1500-talet, på norska bildvävnader från 1600-talet, finska ryor från 1700-talet eller på andra europeiska allmogetextilier från 1700- och 1800-talen, t. ex. bården på bild 7. Märkdukarnas formvärld var i högsta grad internationell. Det är andra drag, som gör ryan till speciellt uppländsk: färgval, sättet att uppfatta och översätta mönstren, teknik och material. Ryorna, bild 3, 4 och 7, är utmärkta exempel på s. k. märkduksryor.

Om den första säges i en uppsats »De försvunna bonaderna» av NILS ÅLENIUS, att den troligen skulle ha haft en dubbelvävnad av typ Grödingevävnaden till förebild.[50] Detta förefaller mig helt osannolikt då Grödingevävnadens (från 1300-talet) liksom alla andra dubbelvävnaders mönsterkaraktär på grund av teknik

Bild 11. Rya, Viksta s:n, Norunda. 1800-talet. Korndrällsbotten. Storlek 137 × 185 cm. Upplandsmuseet inv.nr. 4597. Foto Upplandsmuseet.

och gammal mönstertradition är av helt annorlunda utseende. Denna rya, bild 3, visar på ett ovanligt pregnant sätt, att en märkduk varit den direkta förebilden, jfr bild 5 och 6. Den åsyftade rutan i mittfältet, som enligt Ålenius skulle vara ett kriterium på mönstrets härstamning från en dubbelvävnad, har enligt min mening en sannolikare förklaring: antingen har man råkat ta fel färg en bit eller också är det en senare reparation.

Under 1800-talet var, av det bevarade materialet att döma, detta tillvägagångssätt mera ovanligt. Men Catarina Jansdotter från Bälinge använde sig ändå av sina två märkdukar, bild 5 och 6, eventuellt även en tredje, när hon 1880 vävde två lika ryor till sina båda barnbarn, bild 4. Här kan man jämföra figur för figur. Den ena märkduken är av högreståndstyp från 1700-talet, bild 5, och den andra sydde hon själv 1835, bild 6. Dessa båda originella ryor överensstämmer både till mönsterutformning och format mera med 1700-talets ryor än med de samtida från Bälinge. Möjligen har hon haft en 1700-talsrya som inspirationskälla. Nymodigheten med dessa ryor är att hon använt »påsfärger» i stället för växtfärger. Färgställningen är därför typisk för 1870–80-talen: brun bottenfärg med mönster i skarprött, blått, grönt och rödlila samt något vitt.

De uppländska ryamönstren uppträder i grupper. Dels är det grupper med samma motivval men med olika ursprung, dels grupper återgående på samma ursprungsrya. Eftersom motivryorna oftast är daterade, kan man i det senare fallet följa ett mönsters förändring från rya till rya under kanske vid pass 100 år. Man kopierade sin gamla ryas mönster, man vävde snarlika ryor till var och en av sina döttrar. Yrkesväverskorna, som tillkallades om husfrun själv ej var vävkunnig, hade säkert sina egna mönster osv. Detta gäller allmogeryorna.

Mönstertypen från barockens högreståndsrya lever kvar men är ofta till sin karaktär ytterligt förändrad. Vi har inte längre att göra med stilhistoriskt placerbart material utan med en helt annan mönstertradition. En nybildning har skett ur högreståndsmönstren. Denna nya mönstertyp lever vidare för sig själv som *folkkonst*. Det är ur *denna* synvinkel man måste se det stora fler-

Bild 12. Rya, Skokloster s:n, Håbo h:d, 1800-talet. Korndrällsbotten. Nord. mus. inv.nr. 29032. Foto Nord. museet.

talet av de gamla uppländska ryamönstren från 1700- och 1800-talen. Ett exempel på sådan uppländsk folkkonst är ryan på bild 8 från Trögds härad i södra Uppland, daterad 1792. Jämför denna med ryan på bild 7. Man kan i detta sammanhang även jämföra ryan på bild 9, vävd omkring 1800-talets mitt.

I många av 1800-talets ryor har mönstren så förvandlats och förenklats att de består av bård och mittfält med strödda prickar, vilka med all sannolikhet ursprungligen varit ett ymnigt barockmönster, bild 10.

Men alla i Uppland förekommande motivryemönster går självklart inte tillbaka på 1600-talsförlagor. Några få mönster tycks vara hämtade från gustavianska tyger. Man har dock här, såsom i de flesta ryor, den mörka bottenfärgen. En rya från Vittinge socken har ett mönster, som sannolikt återgår på ett senmedeltida granatäpple (Västmanlands museum).

De geometriskt mönstrade ryorna utgör en stor och dominerande grupp bland 1800-talsryorna, särskilt från häraderna kring Uppsala, bild 12. De är ytterst sällan daterade och kan i vissa fall därför vara svårbestämda. Generellt kan dock sägas att de yngre 1800-talsryorna har ett betydligt massivare mönster och tyngre färgskala än de äldre: brunsvart, relativt mörka gröna färger av typ ljunggrönt, gult och rött. Ibland »friskades» det upp med en starkt högblå färg. I de yngsta 1800-talsryorna förekom även de för denna tid typiska färgerna, såsom ceriserött och orange. De nya anilinfärgernas möjligheter till färgglädje i motsats till växtfärgämnenas mera dämpade färgskala utnyttjades. Dessa mönster har ofta mycket komplicerade rutningar med antingen raka eller snedställda rutsystem i mittfältet. Bårderna består ofta av viggar och trianglar (även i motivryorna). En annan karakteristisk detalj, som även förekommer på många motivryor, är schackrutor. Särskilt de smala, schackrutade ränderna är mycket vanliga. Dessa går över endast fyra knutar och kan vara placerade som ytterkant i bården eller som en skiljelinje mellan bård och mittfält osv. Somliga av de geometriska mönstren har troligtvis gamla traditioner bakom sig — möjligen ända från medeltiden.

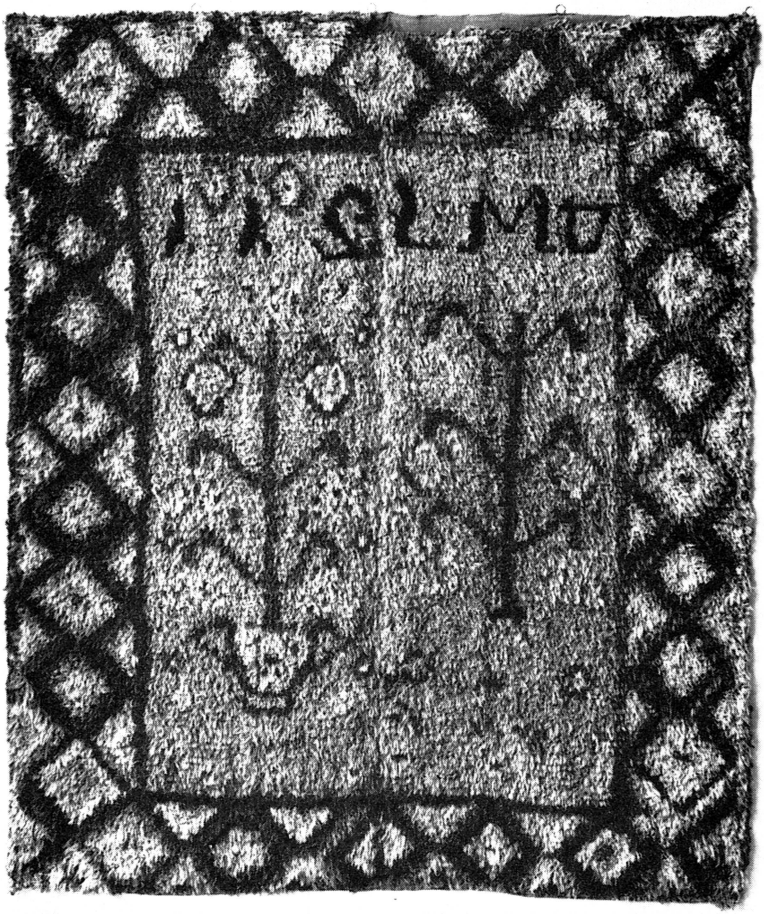

Bild 13. Rya, Östuna s:n, Långhundra h:d. Daterad 1733. Dubbelnockad med omönstrad nedsida. Nord. mus. inv.nr. 9061. Foto Nord. museet.

Till de geometriskt mönstrade måste man räkna de med blixtmönster ornerade, bild 11. Många uppländska 1800-talsryor har denna mönsterform, som en bred dominerande bård och med ett mindre mittfält, rutat eller prickat eller som mittfält. Möjligen har de funnits även på 1700-talsryor, som gått förlorade.[51] Om

denna uppländska mönstertyp säger Nils Ålenius i den förut citerade uppsatsen att man tydligt kan skönja förebilden i röllakan och att »under 1700-talet bevarade bonader eller bänkkläden i denna teknik måste ha utgjort förebilden». Här åsyftas troligen bonader och dynor av samma slag, som finns t. ex. i Skåne och Norge. Inga spår finns dock alls bevarade i Uppland, som antyder att här skulle ha funnits en dylik röllakansproduktion.[52] Troligare är att ryorna måste ses som en parallell till de sydsvenska och norska blixtröllakansmönstren. Dessa går, såsom så många andra ryamönster, tillbaka på mönsterföreteelser inom broderikonsten under barocken hos det tongivande adliga och borgerliga högreståndet. Det var ej ovanligt med blixtmönster på broderade stolklädslar under 1600-talet. Sådana fanns t. ex. på Salsta slott i Uppland. Även på tapeter och med broderi klädda kistor förekom blixtmönstret.

THOR KIELLAND påpekar i sin utredning om de norska allmogevävnaderna om blixtmönstret, att det endast är i Norden som detta förekommer omgjort till vävmönster och då *endast* i allmogetextilier. I det övriga Europa är mönstret alltid utfört i broderi (point de Hongrie).[53]

Återigen kan vi se hur ett uppländskt ryamönster återgår på ett broderimönster från barocktiden. Hur det kommit in i de uppländska ryamönstren får bli en öppen fråga. Kanske har märkdukarna, såsom i så många andra fall, varit förbindelselänken. Kanske är det en till 1700-talets första hälft direkt nedstigande ryamönstertradition som vi här ser resterna av.

Hur och när prydnadsryan uppkom är svårt att säga. Axel Nilsson förmodar att typen uppkommit i och omkring storstäderna och stapelstäderna Stockholm och Göteborg, bl. a. tack vare dessa städers betydelse som centra för kulturimpulser samt som importhamnar för utländska textilier.[54] Vivi Sylwan antar att den troligen tillkommit under 1600-talet i städernas kultiverade borgarhem och att sådana importerade textilier, såsom pressad sammet, schagg och plysch men framför allt det engelska »turkey-work» — från Orienten inspirerade men i England vävda flossade stols-

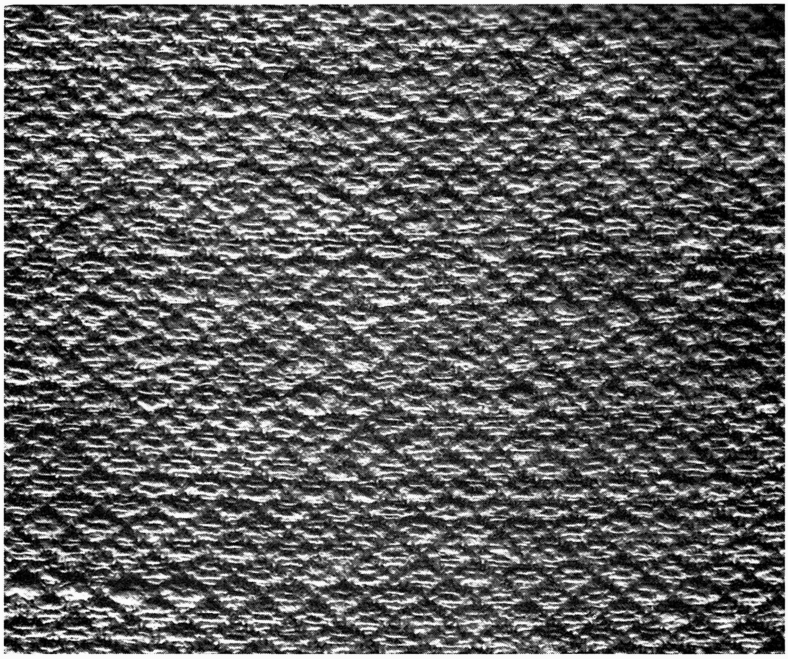

Bild 14. Korndrällsfoder, Uppsala domkyrka, förtecknat 1693. Varp och inslag av hampa. Naturlig storlek. Foto ATA.

klädslar med blommerad knuten flossa – troligen gett impulserna.[55]

Men även andra faktorer kan tänkas ha bidragit till denna ryatyps utveckling. Möjligen var det under 1600-talet som prydnadsryan utvecklades till den form vi känner genom de bevarade 1700-talsryorna. Men var idéns och mönstrens uppkomst densamma? Var inte utvecklingsprocessen mer komplicerad och utspridd i tiden? Var behovet av ett prydnadstäcke det primära eller kom de allt praktfullare, mönstrade ryorna att bli prydnadstäcken? Vilken betydelse hade den dubbelnockade ryan i detta sammanhang? Ytterst få ryor, därav ingen uppländsk, som jag har kunnat finna, visar ett mönster, som går tillbaka på de av Vivi Sylwan nämnda importtextilierna. Utvecklingen kan mycket väl

ha skett tidigare än under 1600-talet och på annat sätt än som förut antagits.

Ryavävningen var en fast grundad tradition inom de olika stånden åtminstone sedan medeltiden. Vi vet att det i Finland under 1500-talets första hälft vävdes »brokotte» ryor, med bl. a. ränder, tungor, kors och vapen. Vi vet även att sådana överfördes till bl. a. Stockholms slott. Vid denna tid förekom i de förnämare hemmen förutom ryor praktfulla täcken i olika textila material och tekniker. Även orientaliska täcken förekom vid hovet. Det måste anses naturligt att ryorna med sin för rika mönster väl lämpade teknik fick en praktfull dekor. Likaså tror jag, att de rikmönstrade ryorna kan ha förekommit hos allmogen tidigare än under 1700-talet men då med en annan mönstertradition än den, som går tillbaka på 1600-talets modemönster. Kanske är några av de geometriskt mönstrade ryorna och den älsta bevarade Upplandsryan, dubbelnockad med rikt allmogemönster, daterad 1733 (Nordiska museet, inv. nr 9061, bild 13) svar på dessa frågor?

NOTER

[1] ESKIL CRONLUND, Upplands ryor, Rig 1932, s. 40.
[2] Hemslöjdskommitténs betänkande I, 1918.
[3] EMELIE VON WALTERSTORFF, Svenska vävnadstekniker och mönstertyper, Stockholm 1940, s. 98–103, pl. 4.
[4] Uppsala läns hemslöjdsutställning i Uppsala 1–6 dec. 1915, Katalog, Uppsala 1915.
[5] KONRAD HAHM, Ostpreussische Bauernteppiche, Jena 1937, s. 37.
[6] VON WALTERSTORFF, anf. arb., pl. 4.
[7] SVEN T. KJELLBERG, Om ull och ylle, Lund 1943, s. 619. Landsmålsarkivet i Uppsala (ULMA) nr 13929.
[8] SVEN EKMAN, Det svenska lantrasfåret, Sveriges natur 1944, Göteborg 1944, s. 428.
[9] KJELLBERG, anf. arb., s. 610.
[10] STINA RODENSTAM, Några minnen och hågkomster från Skuttunge, Allmoge och Hemslöjd, Uppsala 1915, s. 43.
[11] CRONLUND, anf. arb., s. 40.
[12] Nordiska museet, Etnologiska Undersökningen (EU) 722.
[13] Vige och vigert är uppländska uttryck för kypert.
[14] Nord. mus., EU 1157.
[15] Nord. mus., EU 1886.
[16] RODENSTAM, anf. arb., s. 39.

[17] CRONLUND, anf. arb., s. 40.
[18] Stockholms stads tänkeböcker 2: 2, 1489–90, s. 421, 1484, s. 56.
[19] RAGNA AHLBÄCK, Kökar, Helsingfors 1955, s. 76.
[20] AHLBÄCK, anf. arb., s. 89.
[21] AHLBÄCK, anf. arb., s. 101.
[22] VILHELM MATTSSON, Väddö, En skärgårdssockens historia, Norrtälje 1960, s. 32–33.
[23] Personligen meddelat av rektor VILH. MATTSSON.
[24] Uppsala landsmålsarkiv (ULMA) 6076, s. 12.
[25] U. T. SIRELIUS, Finlands ryor, Helsingfors 1924, s. 4.
[26] Personligen meddelat av sjökapten SAM SVENSSON.
[27] ULMA 13 929, s. 55.
[28] Personligen meddelat av lantbrukare A. ANDERSSON, Högsta, Bälinge.
[29] ELOF HELLQUIST, Svensk etymologisk ordbok, Lund 1922.
[30] AGNES GEIJER, Det textila arbetet under forntid och medeltid, Nordisk kultur 15 A, s. 67.
[31] GEIJER, anf. arb., s. 73.
[32] VIVI SYLWAN, Sveriges ryor, Stockholm 1934, s. 18.
[33] IRMINGARD FUHRMAN, Der Gewebefund von Pilgramsdorf, Proehistorische Zeitschrift, bd XXX–XXXI, Berlin 1939–40, s. 308–329.
[34] GEIJER, Orientaliska textilmönster. Några synpunkter på de äldsta orientmattorna, Konsthistorisk tidskrift, Stockholm 1957, s. 1.
[35] Stockholms stads tänkeböcker 2: 2, 1491, s. 564.
[36] SYLWAN, anf. arb., s. 22.
[37] Riksarkivets samling pergamentsbrev, Stockholm.
[38] ÅKE NISBETH, En medeltida räkenskapsbok från Hjälsta kyrka, Fornvännen, h. 2–3, 1956, s. 121.
[39] Stockholms stads tänkeböcker 2: 7, 1584, s. 123.
[40] Kammararkivet, Stockholm, Handlingar från Uppland.
[41] STIERNMAN, Kongliga Bref, Stadgar och Förordningar, Stockholm 1747, s. 817 f. f. g.
[42] SYLWAN, anf. arb., s. 33.
[43] JOHANNES RUDBECKIUS dagbok, utgiven 1938 av B. R. HALL.
[44] Sveriges Kyrkor, bd I, h. I, Leksands och Gagnefs tingslag, Stockholm 1916, s. 130.
[45] Arboga stads tänkeböcker, 1469, 1: 317.
[46] SYLWAN, anf. arb., s. 59.
[47] Kammararkivet, Handlingar från Uppland 1545 och 1548.
[48] SIRELIUS, anf. arb., s. 17–19 samt G I R 23: 18.
[49] SIRELIUS, anf. arb., s. 8.
[50] NILS ÅLENIUS, De försvunna bonaderna, årsboken Uppland 1949, s. 18–19.
[51] VIVI SYLWAN avbildar en 1700-talsrya med blixtmönster, pl. 54, daterad 1758, från Motala socken, Ög. Ryans färgställning påminner mycket om dem i 1600-talets blixtbroderi, vilket ej är fallet med de uppländska 1800-talsryorna.
[52] WALTERSTORFF, anf. arb., pl. 2.
[53] THOR KIELLAND, Norsk Billedvev 1550–1800, bd. III, Bruksvevninger i bygderne, Oslo 1955, s. 64.
[54] AXEL NILSSON, Ryor, Röhsska Konstslöjdmuseet, Göteborg 1916, s. 14.
[55] SYLWAN, anf. arb., s. 91.